

Proloog.

Een cartografie van vriendschappen

Op bezoek in Brussel, februari 2019, zet ik K. mijn plannen voor een reisboek over de Balkan uiteen. K., geboren en getogen in Istanbul, wijdt zich in de Europese hoofdstad een vol jaar aan zijn nieuwe roman, weg van de bemoeizuchtige politiek in zijn thuisland.

‘Ik kom er al jaren,’ zeg ik, ‘al sinds begin jaren negentig, maar aankomende zomer beginnen we aan een reis in etappes, met als eerste bestemming Wenen, dan meteen door naar Boedapest. In november reizen we naar Bosnië, in februari 2020 gaan we naar drie steden in Servië, en op de terugreis doen we Zagreb aan.’

‘Je bent niet van plan om naar Istanbul te komen?’ vraagt K. verbaasd.

‘Ik ben toch onlangs nog in Istanbul geweest,’ zeg ik, ‘ik hoef daar niet nog eens naartoe, ik heb er al een boek over geschreven. Jij komt er nota bene ook in voor.’

‘Je zou deze reis ook in Istanbul kunnen laten beginnen,’ dringt K. aan. ‘Of eindigen. Hoe dan ook, Wenen lijkt mij als vertrekpunt discutabel. Ik ben er nog nooit geweest, maar met de Balkan heeft die stad volgens mij weinig te maken. Istanbul hoort daarentegen zéker bij de Balkan, als het er niet de hoofdstad van is.’

‘Wenen heeft alles met de Balkan te maken,’ zeg ik. ‘Volgens Metternich, de Habsburgse kanselier, begon Azië bij de Rennweg. In de populaire versie zou hij zelfs hebben gezegd: de Balkan begint bij de Rennweg. Maar dat is onmogelijk, omdat het begrip “de Balkan” pas later in de negentiende eeuw in Europa gemeengoed werd. Aldus Maria Todorova in haar belangrijke boek *Imagining the Balkans*. Hoe dan ook, in Wenen, daar zijn velen het over eens, begint iets wat anders is.’

‘Anders dan wat?’ vraagt K.

‘Dan wat Europa tot aan Wenen is.’

‘En wat is Europa tot aan Wenen?’

‘Lastige vraag,’ zeg ik. ‘In elk geval wonen er in Wenen een paar honderdduizend mensen uit voormalig Joegoslavië, of kinderen van mensen die tijdens de oorlogen in de jaren negentig zijn gekomen. Dat maakt Wenen, na Belgrado, Sarajevo en Zagreb tot een van de grootste Zuid-Slavische steden van het continent. En dé hoofdstad van de Zuid-Slavische emigratie.’

‘Dus je baseert het begin van je route op een historisch onjuiste toedichting en op een status als oneigenlijke hoofdstad van een land dat niet op de kaart bestaat, een land van emigranten,’ zegt K. Hij vervolgt: ‘Er wonen minstens driehonderdduizend van mijn landgenoten in Oostenrijk, en het merendeel daarvan woont niet in Graz of Klagenfurt maar in Wenen. Dus je zou evengoed kunnen stellen dat Wenen een belangrijke Turkse stad is. De Osmaanse legers hebben er twee keer voor de poorten gestaan. Ook verbaast het me dat je over “de Balkan” spreekt, terwijl je je, zover ik me kan herinneren, altijd tegen het gebruik van dat begrip hebt verzet.’

‘Een van de doelen van deze reis,’ antwoord ik, ‘is illustreren dat de Balkan niet bestaat. Dat het een hersenspinsel is. Een soort Europese achterbuurt die we met zijn allen hebben verzonnen. Waar Europa zijn historische afval dumpst, de eigen duistere neuroses en obsessies kan uitleven, zodat het zelf des te krachtiger kan stralen als baken van licht, ijkpunt van vooruitgang. En over die achterbuurt zeggen we dan: de Balkan, dat is waar de tijd achterloopt, daar is het nog negentiende eeuw, daar begrijpen ze niet wat democratie is, wat mensenrechten zijn, geen wonder dat ze daar in de jaren negentig die barbaarse oorlogen hadden, terwijl wij in Europa op dat moment aan ons historische integratieproject begonnen. Bovendien,’ ga ik verder, ‘is er geen enkele consensus over waar de Balkan begint, en waar die eindigt. Boedapest ligt tussen Wenen en Belgrado, maar men waant zich daar nog verder van de Balkan dan van Brussel. In Zagreb wijst men naar het zuiden en zegt: aan de overzijde van de rivier de Sava, daar begint de Balkan. Of ze wijzen naar het oosten, naar Belgrado. In Novi Sad zeggen mensen ook: het zuiden, daar is de Balkan. En in Belgrado wijst men nog weer verder naar het zuiden of het zuidoosten.’

‘Met Europa lijkt het juist omgekeerd,’ vertelt K. over zijn indrukken hier in Brussel, en van zijn bezoeken aan Parijs en Amsterdam. ‘Mensen zijn graag Europees. Behalve nationalisten dan, die lijken heel voldaan met zichzelf. Maar ook al heb je wat mij betreft gelijk met je kritiek op het begrip Balkan, toch schep je hiermee een taalfilosofisch probleem. De vraag naar de Balkan stellen is het onderscheid maken, het onderscheid tussen Europa en de Balkan.’

‘Daar ben ik me van bewust,’ zeg ik. ‘In plaats van de vraag: waar ligt de Balkan? vraag ik daarom: waar ligt *wat* precies? Het *waar* is een oneigenlijke vraag zolang je niet eerst het *wat* ter discussie stelt. Als filosoof zul je dit begrijpen.’

‘Niet helemaal,’ zegt K. eerlijk.

‘Je kunt toch pas naar het *waar* vragen als je het *wat* kent, dat zul je met me eens zijn. Het reisdoel, je bestemming, het *wat* is dat wat anders is omdat het zich van een aangrenzend *wat*, je punt of regio van vertrek, onderscheidt. Want waarom zou je er anders naar op weg gaan? Anders kún je er niet eens naar op weg gaan. Een reis heeft een bestemming nodig, een waarheen. Zonder bestemming geen route.’

‘Maar er bestaan toch grenzen?’ werpt K. tegen. ‘Die markeren een route en bepalen het onderscheid tussen de plek van vertrek en die van aankomst.’

‘Een grens ligt er niet bij voorbaat, die wordt pas getrokken als iemand hem als grens markeert, die oversteekt en zegt: kijk, hier is het anders.’

‘Maar dan is je probleem nog veel groter dan ik dacht,’ zegt K. ‘Hoe bepaal je dan je route? Hoe selecteer je de steden die je zult bezoeken?’

‘Ik volg mijn eigen spoor terug, langs het traject van vroegere reizen, op bezoek bij vrienden, of langs schrijvers die ik heb vertaald of graag gelezen. Ik begin in Wenen omdat daar een goede vriend woont, die als kind met zijn ouders door het IJzeren Gordijn uit het Oostblok naar het Westen is gevlucht. Zijn verhaal, zelf al een reis, is een eerste spoor op een kaart die zich gaandeweg zal uittekenen, een stapel kaarten die de lezer door ruimte en tijd voeren. Daarna rijden we door naar ons kleine stadje aan de Donau in Hongarije, voor de zomervakantie, waar we weer andere vrienden treffen, uit Boedapest. Dat stadje is

meteen onze uitvalsbasis naar Boedapest. Dus eigenlijk is dit ook niet echt een reisboek.'

'Geen reisboek?' vraagt K.

'Nee, veel reisboeken willen je doen geloven dat de verteller tabula rasa op nieuwe plekken arriveert, en het is door zijn of haar argeloze ogen dat de lezer dan die zogenaamd nieuwe contreien bezoekt. Maar er is geen plek op aarde die we niet al eens hebben bezocht. In de verhalen van vrienden. Op foto's, in een film, in boeken, in de eigen verbeelding. De argeloze blik is een valse. Daarom geen reisboek, maar een verslag van een tocht langs vrienden. Een cartografie van vriendschappen. Pratend met vrienden kun je alleen maar eerlijk zijn, oprecht. Want als je het bij het verkeerde eind hebt, corrigeren ze je als je liegt, ontmaskeren ze je, en als je fabuleert hebben ze hun eigen verhalen om je tegen spreken, of je aan te vullen.'

'En al die vrienden zijn dan Balkanezen?' K. schiet in de lach.

'Gewoon, vrienden,' zeg ik ernstig. 'Je kunt op iedereen wel een etiket plakken: Balkanees, Europeaan, Aziaat. Joegoslaaf, Turk, Duitser, weet ik veel. Levende en dode vrienden. Veelal schrijvers.'

'Schrijvers zijn ook mensen,' zegt K., 'en soms, heel soms, kunnen ze ook goede vrienden zijn.' Hij knikt nu goedkeurend. 'Als het om een vriendenboek gaat,' zegt hij, 'dan verwacht ik je zeker aan het einde van je reis in Istanbul.'

DEEL I.

Aan de Donau. Zomer 2019

Wenen, de Gespleten Tong

RODE APPELTJES UIT ISTANBUL

Ik kwam voor het eerst in Wenen in de zomer van 1990, ik hield het er drie dagen uit en keerde ziek weer naar huis – en als mijn ouders vroegen wat er scheelde, dan stamelde ik alleen maar, ik was achttien, net van school en nog op zoek naar een taal.

Ik las in die tijd ongezond veel, onder andere de driedelige autobiografie van Elias Canetti had grote indruk op me gemaakt. Zoals hij in de jaren twintig door de straten van Wenen zwierf, manuscripten van vijf uur durende toneelstukken onder de arm, in de cafés van Wenen Musil tegen het lijf liep, of in Berlijn Brecht, of zoals hij bij Alma Mahler over de vloer kwam omdat hij heimelijk op haar dochter verliefd was, zo stelde ik me voor dat een beginnend kunstenaarschap eruit moest zien. Grote geesten, grote liefdes, grote kwesties. Hij kwam uit Roese aan de Donau, tweehonderd kilometer verwijderd van de monding van de rivier in de Zwarte Zee. Hij vond zijn taal, het Duits, in Wenen.

Het Wenen dat ik kende had weinig met de werkelijke stad te maken. Toen ik opgroeide – de tweede helft van de Koude Oorlog – keek iedereen op Nieuwjaarsdag op tv het Nieuwjaarsconcert van de Wiener Philharmoniker, uit de Musikverein. Dodelijk saaie muziek, meeklappende *Bürger*, scènes uit een balzaal, óf *An der schönen blauen Donau* óf de *Radetzky**marsch*. Die traditie was begonnen in 1939, dus de eerste Sylvester na de Anschluss, en ook al zijn er stemmen die beweren dat een concert geheel gevuld met muziek van de Oostenrijkse familie Strauss een daad van patriottisme was tegen het Duitse nazibewind, de indruk overheerst toch dat er een innige omhelzing tussen de noorder- en zuiderteutonen had plaatsgehad. Wenen was hoe dan ook

vooral muziek. Ik las niet alleen onbetamelijk veel in mijn tienerjaren, ik luisterde nog excessiever naar laatromantische muziek, Bruckner en Mahler. Die muziek had mijn oor gescherpt en de *Sachertorte* aan klanken die voorgekauwd en wee op nieuwjaarsdag uit de luidsprekers van de tv kwam, nog onverteerbaarder gemaakt.

Een andere draak rond de jaarwisseling was *The Sound of Music*, en ik wist toen nog niet hoeveel deze film, meer nog dan de nieuwjaarsconcerten, had geholpen om Oostenrijk in de West-Europese verbeelding voor de eigen, vrije, westerse sfeer te behouden. Want Oostenrijk helde aan het begin van de Koude Oorlog gevaarlijk over naar het Oosten, en deze sentimentele geschiedenis van de laatste goede Oostenrijkers die, als de oudtestamentische Lot en zijn gezin, op de valreep naar de vrijheid weten te vluchten was een geniale zet: Oostenrijk werd voorgesteld als het eerste slachtoffer van de nazi's, nog voor de annexatie van Tsjecho-Slowakije.

Het Wenen van Canetti was een heel andere stad, en ik wist toen nog niet dat de aandacht en de waardering voor zijn autobiografie, gepubliceerd tussen de jaren 1977 en 1985, onderdeel was van een brede herwaardering in de jaren tachtig van de kosmopolitische, meertalige cultuur van Midden-Europa – lees maar het beroemde *Fin-de-Siècle Vienna* van Carl Schorske, en *Donau* van Claudio Magris. West-Europa had in de Koude Oorlog een belangrijk deel van het continent de rug toegekeerd, en schrijvers als Canetti (die voor de oorlog naar het Verenigd Koninkrijk vluchtte en daar bleef) tikten West-Europa op de schouder: wij zijn er ook nog.

Ik las *Die Gerettete Zunge* als zestien- of zeventienjarige. Wat ik tot dan toe kende – en dus ook wat ik onthield – was vooral Wenen vanuit West-Europa benaderd, vanuit het Westen begrepen, en het Westen dat was vooral Nederland en het Nederlandse taalgebied. Dat Canetti uit het Oosten kwam, uit een provinciestad duizend kilometer stroomafwaarts aan de Donau, bleef me enkel bij als een vage anekdote over een norse oma die pijp rokend op een sofa lag waar ze zelden van opstond. Maar bij herlezing, onlangs, vond ik een rijk hoofdstuk terug waarin een jeugd tot leven komt die de hele complexiteit en rijkdom van de Balkan in zich draagt. De Balkan, die niet bestaat; de rijkdom van Europa, de rijkdom van de overblijfselen van het Osmaanse Rijk.

Roese, Bulgaars *Ruse*, Turks *Ruşçuk*, was bij de geboorte van Canetti in 1905 een Bulgaarse havenstad aan de Donau, grensstad met Roemenië, dat aan de overkant van het water lag. Hier, schrijft Canetti, was alles wat hij later nog zou beleven al eens gebeurd. 'De rest van de wereld heette er Europa, en als iemand over de Donau naar Wenen voer, om daar zaken te doen of een beroemde arts te raadplegen, heette het dat hij naar Europa ging – Europa begon daar waar ooit het Turkse Rijk was geëindigd.'

Canetti had zijn bestaan in zekere zin aan Wenen te danken. Zijn ouders, telgen uit welvarende Sefardische handelsfamilies, hadden er beiden gestudeerd, en hun verlangen om te acteren had hen samengebracht in het Burgtheater – waar ze het nooit verder hadden gebracht dan toeschouwer. Hier, in Roese, waar het Donauwater op de oever in grote ketels werd gekookt om het klaar te maken voor gebruik, droomden zijn ouders over Europa – het ware leven lag stroomopwaarts. Grootmoeder Canetti was 'het meest Turks gebleven': op haar sofa rook, dronk en klaagde ze onophoudelijk, en ze ontving haar kleinzoon zonder hem een woord waardig te keuren. Grootvader Canetti, afkomstig uit Adrianopolis, het huidige Edirne, had een voorliefde voor Turkse liederen, hij was in staat de hoge noten zeer lang aan te houden. De jonge Canetti verkoos de veel expressievere Sefardische liederen, in het Ladino, het oud-Spaans dat Joden in het Osmaanse Rijk eeuwenlang spraken: *manzánicas coloradas, las que vienen de Stanbul*.

De grootouders spraken Ladino, de dienstmeisjes Bulgaars; in deze wereld was de ééntalige in het nadeel, de meertalige in het voordeel. Zijn grootvader had eens op de trein uit Istanbul dieven afgeluisterd die – heel dom, en niet omdat ze ééntalig waren – hun snode plannen hardop bespraken, menend dat toch niemand hen verstond. Dat was buiten de grootvader gerekend, die snel de politie verwittigde en de dieven liet arresteren.

Canetti kende als jochie nog geen Duits. Als per schip de *Neue Freie Presse* uit Wenen was gearriveerd, verzonk zijn vader onmiddellijk in zijn Duitstalige lectuur en was niet langer aanspreekbaar. Erger nog: zijn ouders gebruikten het Duits als geheimtaal, hun taal van de liefde, waarvan hun zoon buitengesloten werd.

Canetti verhuisde met zijn ouders op een zeker moment naar Manchester, weg uit de benauwende familieschoot. Toen de vader onverwacht stierf besloot Canetti's moeder, vastbesloten zich in Wenen te vestigen, dat Elias Duits moest leren. In een hotel in Lausanne onderwerpt ze hem dan aan een genadeloze dressuur. Aan de eettafel gezeten leest ze hem lange zinnen voor uit een lesboek, dat hij zelf niet vast mag houden. Nooit. De betekenis van de zinnen ontzegt ze hem, pas als hij de zinnen volmaakt fonetisch weet te reproduceren, verklapt ze hun betekenis. En voor de volgende dag moet hij alles memoreren.

Maakt hij een fout, dan zegt ze: ik ben vervloekt, mijn kind is zwakzinnig. Of: je vader kende toch ook Duits? Wat zou je vader hiervan zeggen? Mogelijk ligt hier de kiem voor de sinoloog Kien uit *Die Blendung*, Canetti's knotsgekke roman, een man die zijn levenszekerheid aan zijn bibliotheek ontleent, aan het bezit van boeken.

Drie maanden brengen ze zo door, dag na dag aan diezelfde eettafel gezeten. Terwijl overal om hen heen Frans klinkt, wordt Canetti 'opnieuw geboren', en uit die geboortekramp 'ontstond mijn passie voor het Duits, en voor mijn moeder'. Als hij in Wenen arriveert, wordt hij zonder problemen toegelaten tot de bij zijn leeftijd passende klas van de Burgerschule.

In juli 1990 arriveerde ik via Praag en Boedapest in Wenen, reizend met Interrail. De Muur was net gevallen, in Praag had ik een meisje uit Parijs ontmoet dat Duits en Frans en Joods was, drie talen vloeiend sprak, en in Boedapest waar ik haar weer zou ontmoeten liepen we elkaar mis, een misverstand, zij zat een ochtend na mij in hetzelfde hotel New York waar ik een dag eerder, steeds wanhopiger, steeds weer andere mensen door de draaideur naar binnen zag komen. Ik moest toen nog naar Wenen waar ik gezelschap kreeg van twee andere Interrailers. We dronken te veel bier, belandden in het reuzenrad in het Prater, mijn twee Finse metgezellen bleken homoseksueel en ik niet, en die nacht werd ik ziek in het gezelschap van wel tien of twaalf backpackers in de jeugdherberg. Twee dagen later was ik thuis.

Wat had me ziek gemaakt? Ik zou zeggen: *geografische duizeling*. Autobiografieën geven een leven een dwingende richting. Wanneer de jonge Canetti, als oudste kleinkind, bij de viering van Pesach het *manishtana* mag zeggen – de vraag naar de aanleiding van de uittocht –

echoën de implicaties van dat vertrek door tot in zijn heden: waarom zijn ze daar waar ze zijn? Waarom is de grootvader niet meer in Adrianopolis? Waarom willen zijn ouders per se naar Europa? Waarom zal hij een schrijver in de Duitse taal worden? Het is de vraag naar afkomst, naar het waarom van de eindeloze trek, het zwerven. Zijn autobiografie is het sluitende antwoord op al die vragen.

Ik had een Wenen met die dwingende structuur verwacht, een stad in verhaalvorm, het begin van mijn autobiografie. Maar Wenen was heet en verlaten in de zomer, geen straat die ergens naartoe leidde, en nergens een Musil in de cafés.

Thuis sprong ik op mijn fiets en reed door de weilanden, het landschap van de Amstel, maar de vertrouwdheid was verdwenen. Ik bleek, op mijn manier, ook voorgoed vertrokken. Geen weg meer terug.

Canetti vertelt niet alleen de geschiedenis van een geredde taal, maar ook van een tong die uitgesneden werd. De Bulgaarse dienstmeisjes vertellen hem voor het slapen gaan sprookjes. Als volwassene herinnert hij zich wel de verhalen maar niet de taal, want Bulgaars is hij allang vergeten. Hij vertelt ze na in het Duits, en stelt daarbij de vraag: wat zijn dat dan voor verhalen, die hun originele woorden kwijt zijn? Vertalingen? Met wat voor onzichtbare ketens bindt mijn herinnering die aan het huidige Duits?

Misschien waren mijn geografische duizeling in Wenen en mijn ontheemding na terugkeer symptomen van een gemankeerde meertaligheid – ik leefde en las in het Nederlands, maar in het besef omringd te zijn door anderstaligheid, en zeker zodra je over de grens kwam, leefde men misschien niet wezenlijk anders, maar de tong krulde zich in andere richtingen, en ik wist onbewust: in die tongacrobatiek zou ik me moeten bekwamen. Om anderen te verstaan moest je een andere taal leren spreken.

DE ZICHTBARE STEDEN

Nadat onze heer Pasja in de vesting van Óvar nog meer troepen had verzameld trokken we 's nachts verder naar het westen. Bij het schijnsel van fakels reisden we gedurende twee uur door een moerasachtig gebied en be-

reikten de stad [...] die zowel door Duitse als door Hongaarse ongelovigen wordt bewoond, en waar alle huizen wit zijn geleverd. Het betreft een grote en welvarende stad aan de voet van een hoge berg, met moestuinen en wijngaarden, zeven kerken, een markt en talloze mooie vrouwen.

We trokken in volle uitrusting door deze stad en bereikten vervolgens na een mars van drie uur de stad Dunaban, gelegen te midden van een wijngaard aan de voet van een heuvel. In het Duits heet deze stad Donaufrau, een prachtige, ommuurde stad en de Oostenrijkse meisjes zijn er van zo'n overrompelende schoonheid en edele inborst dat ieder die hen aanschouwt ogenblikkelijk zijn hart verliest. Ook in de kloosters leven louter beeldschoone meisjes, die uit liefde voor de heer Jezus non zijn geworden.

De rivier de Fenare stroomt langs deze stad en mondt bij Pressburg uit in de Donau.

Nog eens twee uur trokken we verder en zagen in het westen de vesting van Pressburg, ongeveer een uur gaans. Na nog eens twee uur reizen bereikten we een stad waarvan de naam zoveel betekent als 'Stad van de Keizer'. De talloze huizen hier zijn alle met tin of koper bedekt, en als de wereldverwarmende dagster zijn licht over deze stad uitstort wordt het menselijke oog verblind. De pasja kreeg er een genereus welkom.

Wijngaarden, moestuinen, huizen, kerken – ik houd het kort want dit allemaal te beschrijven zou veel te veel tijd kosten. We kwamen voorts langs Prankoprük en ook nog langs ... en ik, nietige, heb deze steden niet zelf gezien; na nog eens twee uur westwaarts reizen bereikten we DE STAD VAN DE KEIZER. Een ontzagwekkende stad, oneindig veel groter en welvarender dan alle vorige, een aards paradijs. Het is het krooneigendom van de keizer in eigen persoon, en alle grote en voorname Oostenrijkers wonen hier in stenen paleizen met meerdere verdiepingen, met binnenplaatsen met bronnen en waterpompen en elk van die herenhuizen lijkt op de paleizen langs de Çârbâğlaan in Ishfahan. De kerken zijn hemelsblauw.

En hier, nog geen half uur gaans van Wenen, werd de Pasja op een feestmaal vergast en kregen zelfs de paarden het heerlijkste suikergoed. De Pasja kreeg ook een sierkleed ten geschenke, en een volle beurs met talers.

Op de stenen toppen in de verte smelt zelfs in hoogzomer de sneeuw nog niet.

Lem'i Çelebi en Mehmed Çelebi uit Edirne hebben de belegering van de stad Wenen al uitvoerig beschreven in hun geschiedkundige werken. Ik,

Evliya, in al mijn nietigheid en met al mijn gebreken, zal dit daarom niet hoeven te herhalen. Zij nog wel opgemerkt dat destijds Khan Sahib Girey door de sultan samen met zijn honderdvijftigduizend Tataren naar de Krim werd teruggestuurd, en zo werd de rest van de troepenmacht ernstig tekortgedaan, want de Tataren zijn onontbeerlijk voor het leger van het huis Osman.

Wenen ligt in de zesde klimaatzone, en volgens de aanwijzingen van de wijze Ptolemaeus en op grond van berekeningen met de astrolaab ligt deze stad op de ... breedtegraad, wat overeenkwam met de duur van de dagen gedurende ons verblijf – de langste dag duurde er achttieneneenhalf uur en een minuut.

Volgens de overlevering had Wenen ten tijde van het beleg van sultan Suleyman slechts een enkelvoudige muur. Maar als een gazelle die voor een laatste maal aan de greep van de jagers wist te ontsnappen, hebben de ongelovigen de vesting versterkt en uitgebreid zodat het nu net Gog en Magog lijkt en zich aan elke beschrijving onttrekt. Maar zoals het in de sterren geschreven stond dat Suleyman zich op een zeker moment terug zou trekken, zo staat er ook geschreven dat de Osmanen in het jaar Ganim en ook in het jaar Gunam deze vesting opnieuw zullen belegeren, zo Allah het wil.

Vanaf de hoogste torenspits van de Stephansdom ziet men in het oosten, drie dagen reizen van hier, de vestingen Bruck en Pressburg liggen. In het noorden ligt de vlakte van Neuhäusel, in het westenw zelfs het Praagse gebergte. Zo hoog is deze schitterende klokkentoren. Moge Allah bewerkstelligen dat dit ooit een minaret zal zijn en dat hier de oproep tot het mohamedaanse gebed zal klinken. Amen.

NA DE VLUCHT

We zijn blij met onze slaappleaats in de woonkamer van Ilija, met meubels en objecten die aan zijn verschillende woonplaatsen herinneren: Kaapstad, Nairobi, Mumbai. De buste van een familielid – zijn grootvader, meen ik – die directeur was van de schouwburg van Sofia. En een sierlijke, originele *gusle*, het eensnarige instrument, ook uit Bulgarije, dat ooit de voordracht van heldenballaden begeleidde. Ooit, want Ilija staat ver van de heldenepiek.

Hij zocht een plek om al zijn boeken bij elkaar te brengen, vrienden

wisten een geschikt appartement in het centrum van Wenen, en nu woont hij hier. Als hij niet op reis is. Hij is net terug van twee maanden in Sarajevo. Hij moet lachen, wie zou ooit hebben gedacht dat hij zich nog eens in Wenen zou vestigen.

De vloer van het appartement moest worden verstevigd om de last van al zijn boeken te dragen.

Wenen doet hem goed, zegt hij. En dit keer zijn jullie op tijd, jullie kunnen iets van de stad zien. Misschien kunnen jullie de *Third Man*-tour nemen. Je gaat het reuzenrad in, en je neemt dezelfde trap naar het riool als die in de film werd gebruikt. Er schijnt zelfs een museum te zijn.

We zijn op doorreis naar het kleine stadje in Hongarije, vier uur rijden voorbij Wenen, waar we voor het derde jaar op rij onze zomervakantie doorbrengen. De twee voorgaande jaren zijn we ook bij Ilija langsgesgaan. Twee zaken verwonderen hem: waarom reizen we met de auto terwijl treinen zoveel geschikter zijn (we arriveren met vertraging door de zomerfiles, wat zijn geduld danig op de proef stelt), en wat zoeken we toch in dat andere Midden-Europese land waar onze vakantiebestemming ligt, en dat almaar fascistischer wordt? Onze antwoorden (de auto: om de hond mee te kunnen nemen; Hongarije: vanwege onze vrienden daar, vanwege de rivier, en de stilte van het stadje) overtuigen hem maar ten dele.

Hij is als kind met zijn ouders uit Bulgarije gevlucht. Dat was begin jaren zeventig, hij heeft in al die jaren over de hele wereld gewoond, in Afrika, Azië en in Europa. Mensen van hier, en mensen die hem komen bezoeken, wijzen hem regelmatig op Metternich en diens vermeende uitspraak over Azië (of over de Balkan), dat hier bij de Rennweg begonnen zou zijn, alsof hij, omdat hij in Bulgarije geboren is, daar een mening over zou moeten hebben.

Ik kom uit een oriëntaals land, antwoord ik dan altijd, vertelt hij met een brede grijns. Achter de spot gaat een bittere polemiek schuil, in gang gezet door zijn roman *Massa en macht*, over de in zijn ogen halfbakken wijze waarop in Bulgarije met de schuld en boete van het communisme wordt omgegaan. De recente affaire rond de literatuurcritica Julia Kristeva, van wie een uitgebreid dossier als informante van de Bulgaarse geheime dienst in de openbaarheid is gebracht, heeft

hem niet optimistischer gestemd. In zijn ogen is zij er veel te makkelijk vanaf gekomen. (Ik heb het dossier niet gelezen, maar een collega-literatuurwetenschapper vertelde me onlangs dat hij het dossier grondig heeft bestudeerd, en dat het allemaal erg meevalt, alleen, vroeg die collega zich op zijn beurt af, waarom noemt Kristeva, als zij vertelt over bijeenkomsten van het semiotische genootschap in Parijs, Roman Jakobson – de Einstein van de twintigste-eeuwse linguïstiek – ‘de Jood Jakobson’?) Er is, zegt Ilija, de *omerta* van de Parijse linkse intellectuelen die Kristeva in bescherming nemen. En het Westen snapt maar weinig van hoe het er onder het communisme aan toeling.

Mijn kennis van het communisme blijkt ook te gering. Ik dacht dat Ilija's vlucht van Bulgarije naar Joegoslavië een vlucht naar de vrijheid was. Maar begin jaren zeventig hing dat af van de politieke conjunctuur. Regimes die gevoelig zijn voor vluchtelingen hebben blijkbaar zelf ook iets te verbergen. Soms was het een vlucht naar de vrijheid, soms kon je door de Joegoslavische autoriteiten zomaar naar Bulgarije worden teruggestuurd. En dan belandde je in een kamp. *Massa en macht* gaat over een van die beruchte werkkampen, waar mensen gebroken uit kwamen.

Zijn ouders gingen uiterst behoedzaam te werk. De jonge Ilija had een vrij ernstige nieraandoening, een chirurg in Sofia bleek een knoelier en had de kwaal nog erger gemaakt, een familielid wist een bekwaame chirurg in Zagreb, en na een jaar aandringen slaagde zijn vader erin een visum voor het hele gezin te krijgen: voor zijn vrouw, voor Ilija en hemzelf. Ilija werd geopereerd, herstelde, en vanaf Zagreb westwaarts was het nog slechts tweehonderdvijftig kilometer naar de vrijheid. Twee uitwisselingsstudenten, een uit Palestina en de ander uit Ghana (vast in Zagreb beland door Tito's Beweging van Niet-Gebonden Landen), verdienden wat bij met het gidsen van vluchtelingen naar de grens met Italië.

De grensovergang lag bij Gorizia, ‘Klein-Berlijn’, net als door de hoofdstad van de Koude Oorlog liep er door dit stadje een muur, een hek, prikkeldraad. Het Titoregime had aan de eigen zijde van de grens een nieuw Gorizia gebouwd, Nova Gorica, en zo aan de Italiaanse, Sloveense en Duitse (Görz) benamingen een betonnen utopie toegevoegd.